

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Η ΚΑΤΑΦΥΓΗ

Εἰς τὸ μικρὸν βιβλίον μου: Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, ἐξήτασα διὰ μακρῶν τὸ πρόβλημα τῆς Καταφυγῆς, προσπαθῆσας νὰ καθορίσω, κατὰ τὸ δυνατόν, τὴν προέλευσιν τοῦ ὀνόματος, τὴν θέσιν, καθὼς καὶ ἄλλα συναφῆ ζητήματα¹. Τὰ συμπεράσματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐκεῖ κατέληξα, δύνανται νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἑξῆς:

α) Ἡ Καταφυγὴ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ὁπότε εὐρίσκουμεν εἰς τὰς πηγὰς τὰς πρὸς αὐτὴν σχετιζομένας παραδόσεις, ἦτο ναὸς τῆς Θεοτόκου κτισμένος ἐπὶ στοῶν παλαιοῦ οἰκοδομήματος, ὅπου ἐλέγετο ὅτι ἐδίδασκε κρυφίως τὸν χριστιανισμὸν ὁ Ἅγιος Δημήτριος καὶ ἐκεῖ συνελήφθη.

β) Τὸ ὄνομα Καταφυγὴ ἦτο πιθανώτατα ἀρχικῶς ἐπώνυμον τῆς Θεοτόκου, πρὸς ἐρμηνείαν δὲ ἴσως αὐτοῦ ἐδημιουργήθη ἢ παράδοσις περὶ τοῦ ὅτι εἰς τὰς ὑπὸ τὸν ναὸν καμάρας κατέφευγε καὶ ἐδίδασκεν ὁ Ἅγιος Δημήτριος.

γ) Ἡ Καταφυγὴ ἔκειτο εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς Ἀγορᾶς, πλησίον τῆς Παναγίας τῶν Χαλκῶν, ἔδωκε δὲ τὸ ὄνομα εἰς τὴν περὶ αὐτὴν γειτονίαν, ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ ἐγγράφου ἀποκείμενον εἰς τὴν Μονὴν Βατοπεδίου με χρονολογίαν 1356, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἐπανέλθωμεν κατωτέρω.

Ἐρισμένα ἀπὸ τὰ συμπεράσματα, εἰς τὰ ὁποῖα κατέληξεν ἡ μελέτη μου, καὶ ὁ κ. Γ. Σωτηρίου καὶ ὁ κ. Δ. Εὐαγγελίδης δὲν τὰ ἐθεώρησαν πιθανά.

Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ ἐπανέλθω εἰς τὸ ζήτημα καὶ νὰ ἐξετάσω τὰς διατυπωθείσας ἀντιρρήσεις.

Ὁ κ. Σωτηρίου, προκειμένου περὶ τοῦ εἰς τὴν Μονὴν Βατοπεδίου με χρονολογίαν 1356 δωρητηρίου ἐγγράφου, ὅπου γίνεται μνεία τῆς γειτονίας τῆς Καταφυγῆς², παρατηρεῖ ὅτι εἰς αὐτὸ «ρητῶς ἀναφέρε-

¹ Α. Συγγοπόλιον, Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἐπιστημονικαὶ πραγματεῖαι. Σειρὰ Θεολογικὴ καὶ Φιλολογικὴ, ἀριθ. 2). Θεσσαλονίκη 1949, σελ. 7 κέ.

² Συγγοπόλιος, ἔνθ' ἀν. σελ. 15.

ται, ὅτι ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου, ἔνθα ἦτο ἡ Καταφυγή, ἔφερε τὸ ὄνομα 'Καμαριώτισσα' καὶ ὄχι Καταφυγή»¹. 'Ἄλλ' εἰς τὸ ἔγγραφο αὐτὸ λέγεται σαφέστατα, ὅτι ὁ δωρητὴς ἀφιερώνει εἰς τὴν Μονὴν Βατοπεδίου «τὰ ἐντὸς μὲν τῆς Θεοσώτου πόλεως Θεσσαλονίκης καὶ κατὰ τὴν γειτονίαν τῆς Καταφυγῆς δεσποτικῶς προσόντα μοι ὄσα καὶ οἷα ὄρωνται τὴν σήμερον οἰκοδομήματα μετὰ καὶ τοῦ ἐκεῖσε παυσέπιου καὶ θείου ναοῦ τοῦ εἰς τὸ ὄνομα τιμωμένου τῆς πανυπεράγρου Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἐπωνυμιωμένης τῆς Καμαριωτίσσης...»².

Εἰς τὸ κείμενον τοῦτο γίνεται σαφὴς, νομίζω, διάκρισις μεταξύ τῆς Καταφυγῆς, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἔλαθε τὸ ὄνομα ἢ γειτονία, καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου Καμαριωτίσσης, εὐρισκομένου μεταξύ τῶν οἰκημάτων τῶν δωρουμένων εἰς τὴν Μονὴν Βατοπεδίου. Συνεπῶς ἡ διαπίστωσις τοῦ κ. Σωτηρίου, ὅτι εἰς τὸ ἔγγραφο «ρητῶς ἀναφέρεται» ὅτι ἡ Καταφυγή ἔφερε τὸ ὄνομα Καμαριώτισσα, οὐδὲν ἄνταποκρίνεται πρὸς τὰ εἰς αὐτὸ γραφόμενα. Ἡ Καταφυγή, ὅπως κατὰ τρόπον ἀπολύτως σαφῆ προκύπτει ἀπὸ τὸ ἔγγραφο, ἦτο διάφορος τῆς Καμαριωτίσσης, ἢ ὁποῖα ἦτο ἀσφαλῶς μικρὸς ἰδιωτικὸς ναῦσκος καὶ εὐρίσκετο μαζὶ μὲ τὰ οἰκήματα εἰς τὴν δωρουμένην περιοχὴν.

¹ Ἀπὸ τὴν ὄχι ὀρθήν, ὡς ἐκ τοῦ κειμένου ἀποδεικνύεται, βάσει αὐτῆς, ὅτι Καταφυγή καὶ Καμαριώτισσα εἶναι εἰς καὶ ὁ αὐτὸς ναὸς, ἐκκινῶν δ κ. Σωτηρίου καὶ προχωρῶν ἔτι περαιτέρω εἰς τὴν σκέψιν του, φθάνει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Καμαριώτισσα·Καταφυγή δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν Παναγίαν τῶν Χαλκῶν, τὸ δὲ ἐπώνυμον Καμαριώτισσα σχετίζει πρὸς τὰς ἐκεῖ διασωζομένας καμάρας, δηλαδὴ τὰς στοὰς τῆς 'Ἀγορᾶς', εἰς τὰς ὁποίας καὶ ἡμεῖς θὰ ἐπανέλθωμεν κατωτέρω.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι καὶ ἐγὼ εἰς τὴν μελέτην μου ἐσκέφθην πρὸς στιγμὴν νὰ ταυτίσω τὴν Καταφυγὴν πρὸς τὴν Παναγίαν τῶν Χαλκῶν, ἐφ' ὅσον καὶ οἱ δύο ναοὶ εὐρίσκοντο εἰς μικρὰν, ὡς φαίνεται, ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν καὶ ἦσαν ἀμφότεροι ἀφιερωμένοι εἰς τὴν Θεοτόκον. Ἄλλ' ἀπέκλεισα τὸν ταυτισμὸν τοῦτον, ὄχι μόνον διότι ὑπὸ τὴν Παναγίαν τῶν Χαλκῶν δὲν ὑπάρχουν καμάραι, τῶν ὁποίων ρητὴν μείαν κάμουν καὶ ὁ Παλαμᾶς καὶ ὁ Ἀρμενόπουλος, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν φράσιν «ὁ πρὶν βέβηλος τόπος», τὴν εὐρισκομένην εἰς τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν τῆς Παναγίας τῶν Χαλκῶν. Ἐνόμισα δηλαδὴ ὅτι δὲν ἦτο δυ-

¹ Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, 'Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀριθ. 34), Ἀθῆναι 1952, Κείμενον, σελ. 33.

² Συγγόπουλος, ἐνθ' ἄν. σελ. 15, ὅπου ἀναφέρεται καὶ ἡ πρώτη δημοσίευσίς τοῦ κειμένου. ³ Σωτηρίου, ἐνθ' ἄν. σελ. 33 καὶ σημ. 1.

νατὸν νὰ ὀνομασθῆ βέβηλος ὁ τόπος ὁ καθαγιασθεὶς ἀπὸ τὸν Ἅγιον Δημήτριον¹. Ἀντιθέτως ὁ κ. Σωτηρίου νομίζει ὅτι ἀκριβῶς «ἡ φράσις αὕτη (δηλ. «πρὶν βέβηλος») ἐνισχύει τὸν ταυτισμὸν, ἀφοῦ ὁ ναὸς (ἡ Παναγία τῶν Χαλκίων) εὐρίσκεται ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς, ἀποτελεῖ δὲ προσέτι σπουδαῖον μαρτύριον, ὅτι μέχρι τῶν μέσων τοῦ 12ου (γράφει 11ου) αἰ. ἔταν ἰδρῦθῆ ὁ ναός, δὲν εἶχεν εἰσέτι δημιουργηθῆ ἡ παράδοσις περὶ Καταφυγῆς»². Τὸ ὅτι ἡ φράσις τῆς ἐπιγραφῆς «πρὶν βέβηλος τόπος» ἀναφέρεται εἰς τὴν Ἀγορὰν οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία. Τὸ ὅτι ἐπίσης μέχρι τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰῶνος δὲν εἶχεν ἴσως ἀκόμη ἀναφανῆ ἡ παράδοσις περὶ τῶν ὑπογείων στοῶν, ὅπου ἐδίδασκεν ὁ Ἅγιος Δημήτριος, καθὼς καὶ τὸ ὄνομα Καταφυγῆ, εἶναι πιθανώτατον, ὡς καὶ ἡμεῖς εἶχομεν παρατηρήσει, παραδεχθέντες ὅμως ὡς βέβαιον, ὅτι ἡ παράδοσις εἶναι παλαιότερα τῶν χρόνων τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Ἀρμενοπούλου, δηλαδὴ τοῦ 14ου αἰῶνος³. Ἀπὸ τοῦ σημείου ὅμως τούτου μέχρι τοῦ ταυτισμοῦ τῆς Καταφυγῆς πρὸς τὴν Παναγίαν τῶν Χαλκίων ἡ ἀπόστασις εἶναι πολὺ μεγάλη καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γεφυρωθῆ αὕτη δι' ὑποθέσεων, αἱ ὁποῖαι ἄλλωστε ἐπὶ οὐδεμιᾶς θετικῆς ἐνδείξεως βασιζονται⁴.

Ὁ κ. Εὐαγγελίδης, ἀκολουθῶν τὸν κ. Σωτηρίου, νομίζει ἐπίσης ὅτι Καμαριώτισσα ὀνομάζετο ἡ Παναγία τῶν Χαλκίων καὶ ὅτι αὕτη ἦτο ἡ Καταφυγῆ⁵. Ἐπίσης εἰς τὴν φράσιν τοῦ Παλαμᾶ «Στοιὰ τις ἐστὶν ὑπόγειος ἐν τῷ ναῷ τῆς ἀειπαρθένου καὶ Θεομήτορος, ἧς καταφυγῆ τὸ ἐπώνυμον...» νομίζει ὅτι τὸ «ἧς καταφυγῆ κλπ.» ἀναφέρεται εἰς τὴν ὑπόγειον στοᾶν καὶ ὄχι εἰς τὴν Θεομήτορα⁶, ὅπως ἐγὼ εἶχον εἰκάσει⁷. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἡ γνώμη τοῦ κ. Εὐαγγελίδη θεωρηθῆ πιθανή, κατ' οὐδὲν μεταβάλλονται τὰ πράγματα, διότι καὶ κατὰ τὴν γραφὴν αὐτῆς καταφυγῆ τὸ ἐπώνυμον, τὴν ὑπάρχουσαν εἰς ἄλλους κώδικας καὶ τὴν ὁποῖαν διατηρεῖ ὁ Σ. Οἰκονόμος, τὸ ἐπίθετον καταφυγῆ ἀναφέρεται

¹ Συγγόπουλος, ἐνθ' ἄν. σελ. 17 κέ.

² Σωτηρίου, ἐνθ' ἄν.

³ Συγγόπουλος, ἐνθ' ἄν. σελ. 10 κέ.

⁴ Ὁ κ. Σωτηρίου, ἐνθ' ἄν. σελ. 32 καὶ σημ. 1, παραθέτων τὴν πρὸς τὴν Καταφυγὴν σχετικὴν περικοπὴν τοῦ λόγου τοῦ Ἀρμενοπούλου, προκειμένου περὶ τῆς ἐκεῖ φράσεως «... ἡ πόλις αὐτῶν (τῶν Ἀγ. Δημητρίων) σύμιασα κοσμίως εὖ μάλα ἐπέτειον ἱεράν ποιεῖται καὶ θεῖαν πομπήν», παρατηρεῖ ὅτι «διὰ τῆς φράσεως ταύτης δηλοῦται σαφῶς ὅτι ὁ λόγος ἐξεφωνήθη πρὸ τῆς πομπῆς καὶ οὐχὶ κατ' αὐτήν, εἰς τὴν ὑποτιθεμένην ὁσάθμευσιν ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀχειροποιήτου», ὅπως εἶχον ἐγὼ συμπεράνει. Ὁμολογῶ ὅτι μοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐννοήσω πῶς ὁ κ. Σωτηρίου ἐξάγει ἀπὸ τὴν φράσιν αὐτὴν τὸ διατυπούμενον συμπέρασμα.

⁵ Δ. Εὐαγγελίδης, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκίων (Ἐκδόση τῆς Ἑταιρείας τῶν Φίλων τῆς Βυζαντινῆς Μακεδονίας), Θεσσαλονίκη 1954, σελ. 5.

⁶ Ἐνθ' ἄν. σελ. 91, σημ. 4.

⁷ Συγγόπουλος, ἐνθ' ἄν. σελ. 8, σημ. 5.

εἰς τὸ «ἐν τῷ ναῷ» τῆς φράσεως τοῦ Παλαμά. Ὁ ναός δὲ οὗτος ἔλαθε τὸ ὄνομα, ὅπως εἶναι πολὺ φυσικὸν καὶ σύνηθες, ἀπὸ τὴν ἐντὸς αὐτοῦ λατρευτικὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας. Παράδειγμα ἐντελῶς ἀνάλογον εἰς αὐτὴν τὴν Θεσσαλονίκην ὁ ναός τῆς Ἀχειροποιήτου. Ὅτι δὲ πράγματι ὑπάρχει ἐπώνυμον τῆς Θεοτόκου ἢ Καταφυγῆ, ἀπέδειξα εἰς τὴν μελέτην μου¹.

Τέλος ἀπὸ ἐρμηνεῖαν ὄχι ὀρθὴν τοῦ ἐγγράφου τοῦ 1356, εἰς τὴν ὁποῖαν φαίνεται ἐπίσης ἀκολουθῶν τὸν κ. Σωτηρίου, καταλήγει ὁ κ. Εὐαγγελίδης εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι Καμαριώτισσα, Καταφυγῆ καὶ Παναγία τῶν Χαλκέων εἶναι εἰς καὶ ὁ αὐτὸς ναός, διότι ἄλλως «θὰ εἴχαμε δύο σημαντικὰς ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου σὲ ἀπόστασιν ὀλίγων μέτρων τῆ μιᾶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, πού δὲ μοῦ φαίνεται πολὺ πιθανόν»². Πρέπει νὰ ὁμολογηθῆ ὅτι τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ εἶναι πολὺ ἀσθενές.

Αὐταὶ εἶναι αἱ διατυπωθεῖσαι ἀντιρρήσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἔφερε καὶ τὸν κ. Σωτηρίου καὶ τὸν κ. Εὐαγγελίδην ἢ ὄχι ὀρθὴ ἐρμηνεῖα τοῦ εἰς τὴν Μοῦνην Βατοπεδίου δωρητηρίου ἐγγράφου τοῦ 1356, ἂν καὶ τὸ κείμενόν του εἶναι ἀπολύτως σαφές, οὐδεμίαν παρουσιάζον δυσκολίαν κατανοήσεως.

Κατὰ τὴν γνώμην μου λοιπόν, τὴν ὁποῖαν αἱ διατυπωθεῖσαι ἀντιρρήσεις δὲν μὲ ἔπεισαν νὰ μεταβάλω, εἰς τὴν περιοχὴν, ὅπου σήμερον ἢ Παναγία τῶν Χαλκέων, ὑπῆρχον τρεῖς ἐκκλησῖαι τῆς Θεοτόκου, ἦτοι α) ἢ Παναγία τῶν Χαλκέων, β) ἢ Παναγία ἢ Καταφυγῆ, κειμένη ἐπὶ τῶν καμαρῶν παλαιᾶς στοᾶς ἢ καὶ πλησίον αὐτῶν, καὶ ὅπου κατὰ παράδοσιν μεταγενεστέραν, ἀλλὰ πάντως παλαιότεραν τοῦ 14ου αἰῶνος, ἐπιστεύετο ὅτι κατέφευγεν ὁ Ἅγιος Δημήτριος καὶ ἐδίδασκε τὸν χριστιανισμόν, ὅπου καὶ συνελήφθη, καὶ γ) ἢ Παναγία ἢ Καμαριώτισσα, μικρὸς ἰδιωτικὸς πιθανώτατα ναός εὐρισκόμενος μαζὶ μὲ οἰκήματα εἰς τὸν χώρον τὸν δωρηθέντα τὸ 1356 εἰς τὴν Μοῦνην Βατοπεδίου.

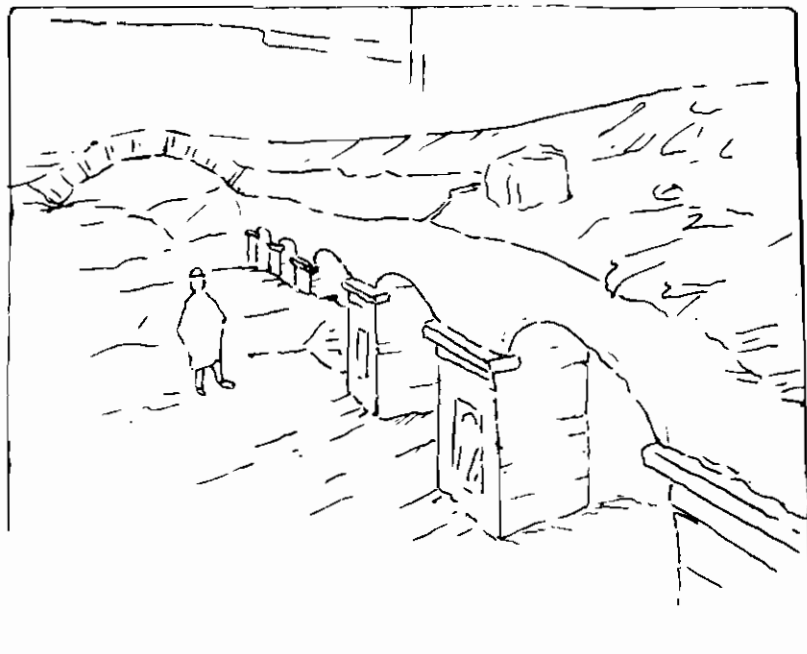
Ὅσον ἀφορᾷ τὴν θέσιν, ὅπου εὕρισκοντο αἱ ὑπόγειοι καμάραι καὶ συνεπῶς καὶ ὁ ναός τῆς Παναγίας Καταφυγῆς, δύναμαι τώρα νὰ προσθέσω καὶ μερικὰς νεωτέρας παρατηρήσεις.

Εἰς σύντομον δηλαδὴ ἄρθρον του, δημοσιευθὲν εἰς τὴν ἑφημερίδα τῆς Θεσσαλονίκης «Μακεδονία» τὴν 19 Ἀπριλίου 1929, ὁ ἄλλοτε καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γ. Παπαδόπουλος ὁμιλεῖ περὶ στοᾶς ἀνακαλυφθείσης «ὀπισθεν τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων», παραθέτει δὲ καὶ φωτογραφίαν ταύτης, ὄχι πολὺ εὐκρινῆ, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἔγινε τὸ ἐνταῦθα δημοσιεύμενον πρόχειρον σχεδιάσμα (βλ. εἰκόνα). Ἐπρόκειτο περὶ μεγάλων διαστάσεων στοᾶς, τῆς ὁποίας τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα

¹ Αὐτόθι, σελ. 12.

² Εὐαγγελίδης, ἐνθ' ἂν. σελ. 91, σημ. 4.

είχε μήκος 25 μέτρων. Αυτή έστεγάζετο με ημικυλινδρικήν καμάραν υποβασταζομένην υπό χαμηλών τόξων, τὰ ὅποια ἔβαινον ἐπὶ ἰσχυρῶν κτιστῶν πεσσῶν ὀρθογωνίου διατομῆς¹. Ὁ κ. Παπαδόπουλος εἶχε νομίσει διὰ τὸ ἀποκαλυφθῆναι κτίσμα ἦτο κινστέρνα διὰ τὴν ἀποθήκευσιν ὕδατος. Τοῦτο ἔμως δὲν εἶναι πιθανόν, διότι οὐδὲν παράδειγμα ὑπάρχει κινστέρνας, τῆς ὁποίας αἱ καμάραι νὰ βαστάζωνται ὑπὸ πεσσῶν, καὶ μάλιστα τόσοσιν ἰσχυρῶν. Ἐπρόκειτο ἀσφαλῶς περὶ στοᾶς ρωμαϊκῶν πιθανώτατα χρόνων προωρισμένης νὰ βαστάσῃ ὑπερκείμενα οἰκοδομήματα,

Λείψανα στοᾶς ἐδρθεῖντα τὸ 1929 βορείως τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου τῶν Χαλκίων.

ὅπως δεικνύουν οἱ ἰσχυρότατοι πεσσοί, οἱ ὅποιοι δὲν θὰ ἐχρειάζετο νὰ γίνουν τόσοσιν μεγάλων διαστάσεων, ἂν εἶχον νὰ βαστάσουν ἀπλήρην κα-

¹ Αἱ διαστάσεις, τὰς ὁποίας παρέχει ὁ κ. Παπαδόπουλος εἰς τὸ ἄρθρον του, δὲν εἶναι πολὺ σαφεῖς. Παραθέτω τὴν σχετικὴν περιγραφήν: «Οἱ πινσοὶ οὗτοι ἔχουσι πᾶχος εἰς πλάτος 15.20 (πρόκειται προφανῶς περὶ τυπογραφικοῦ λάθους, ἀντὶ πιθανώτατα 1 μ. 20), εἰς μήκος δὲ μ. 2. Ἄγνωστον εἶναι τὸ ὕψος των, διότι εἶναι κατακεχωσμένοι ἐντός τῆς γῆς, κατὰ τὸ πλεῖστον. Οἱ πινσοὶ ἀπέχουσι ἀλλήλων μ. 2.40 καὶ συνδέονται διὰ τόξων ὕψους 0,50. Αἱ δὲ ἐκ τῶν πινσῶν τούτων ἀποτελούμεναι κιονοστοιχίαι ἐδρίσκονται εἰς ἀπόστασιν πέντε μέτρων ἀπ' ἀλλήλων. Τὸ δὲ ὕψος τῶν καμαρῶν, αἵτινες καλύπτουσι τοὺς εἰρεῖς τούτους διαθρόμους, εἶναι 2 μ. 20».

μάραν κινστέρνας. Παράδειγμα εις αὐτὴν τὴν Θεσσαλονικὴν ἢ κινστέρνα τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων¹.

Τὰ ἐρείπια τοῦ μεγάλου τούτου κτηρίου, τῶν ὁποίων ὁ κ. Παπαδόπουλος ὀρίζει τὴν θέσιν λίαν ἀορίστως «ὄπισθεν τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων», νομίζω ὅτι πρέπει νὰ σχετίσωμεν πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Β. Νώτη ἀναφερόμενα. Ταῦτα, γράφει οὗτος, ἔκειντο «ὀλίγον ἀνωτέρω πρὸς βορρᾶν τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων, πλησίον τοῦ μικροῦ τουρκικοῦ τεμένους (τζαμί)»². Τὸ ὑπὸ τοῦ Νώτη μνημονευόμενον μικρὸν τουρκικὸν τέμενος θὰ ἠδύνατο ἀσφαλῶς, νομίζω, νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὸ Ἄβδουλάχ Καδῆ Τζαμί, τὸ σημειούμενον εἰς τὸ παρὰ Ταfralı τοπογραφικὸν διάγραμμα τῆς Θεσσαλονικῆς, βορείως τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων καὶ εἰς τὸ ἤμισυ περίπου τῆς ἀποστάσεως αὐτῆς ἀπὸ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου³.

Θεωρῶ πιθανώτατον ὅτι τὰ ἐρείπια ἐκεῖνα τῆς στοᾶς ἀνήκον εἰς τὴν Καταφυγὴν, ἴσως δὲ ἦσαν μέρος τῆς Χαλκευτικῆς στοᾶς, ἢ ὁποία εἶναι βέβαιον ὅτι εὐρίσκετο ἐκεῖ, εἰς τὸ δυτικὸν δηλαδὴ ἄκρον τῆς Ἀγορᾶς⁴.

Ἡ ὑπαρξίς τέλος ἐκεῖ τοῦ μικροῦ τζαμίου, κειμένου, κατὰ τὸν Νώτην, πλησίον τῶν ἐρειπίων τῆς στοᾶς, δὲν εἶναι ἴσως ἀνευ σημασίας. Εἶναι δηλαδὴ πιθανὸν τὸ μικρὸν αὐτὸ τζαμί νὰ διεδέχθη τὴν ἐκεῖ ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας Καταφυγῆς ἢ καὶ νὰ ἦτο αὐτὴ ἢ ἐκκλησία μεταθεβλημένη εἰς τουρκικὸν εὐκτήριον. Τὸ πρᾶγμα ἄλλωστε εἶναι συνηθέστατον. Ἀναφέρω προχείρως τὸ νοτίως καὶ εἰς ὀλίγων μέτρων ἀπὸ τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ὑπάρχον πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1917 μικρὸν τουρκικὸν εὐκτήριον (Τεκέ), τὸ διαδεχθὲν πιθανώτατα τὸν μικρὸν ναὸν τὸν ἀφιερωμένον εἰς τὸν Ἁγίον Νέστορα καὶ ὅπου ἐσώζοντο μάλιστα καὶ τμήματα τοῦ βυζαντινοῦ κτηρίου⁵.

Εἶναι λυπηρὸν ὅτι τὰ σπουδαιότατα αὐτὰ λείψανα τῆς στοᾶς ἐξηφανίσθησαν χωρὶς νὰ μελετηθοῦν καὶ νὰ σχεδιασθοῦν. Ἀπὸ τὴν ἐξέτασιν των πολλὰ στοιχεῖα πολῦτιμα διὰ τὸ πρόβλημα τῆς Καταφυγῆς θὰ ἠδύναντο νὰ προκύψουν.

Α. ΕΠΓΡΟΠΟΛΟΣ

¹ Πρὸς Α. Ὁράνδον εἰς τὸ περ. Μακεδονικά 1 (1940) 377 κέ.

² Εἰς τὸ περ. Γρηγόριος Παλαμᾶς 23 (1939) 95. Δὲν γνωρίζω ἂν εἶναι τὰ αὐτὰ μὲ τὰ ἀναφερόμενα ὡς «πλησιέστατα καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ χαμηλοῦ ἐπιπέδου τοῦ ναοῦ (δηλ. τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων)» ὑπὸ Σωτηρίου, ἐνθ' ἄν. σελ. 33, σημ. 1. Πάντως ὁ Νώτης, ἐνθ' ἄν. σελ. 95, σημ. 1, ἀναφέρει ὅτι εἶχεν ὑποδείξει ταῦτα εἰς τὸν κ. Σωτηρίου.

³ Ο. Ταfralı, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, πίναξ εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου.

⁴ Διὰ τὴν θέσιν τῆς Χαλκευτικῆς στοᾶς βλ. Συγγόπουλον ἐνθ' ἄν. σ. 10 κέ.

⁵ Ταfralı, ἐνθ' ἄν. σ. 189 κέ. Συγγόπουλος, ἐνθ' ἄν. σ. 37.

ΤΑ ΔΥΟ «ΠΡΟΣΦΩΝΗΜΑΤΑ» ΕΙΣ ΑΓΙΟΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟΝ
ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ

Ἐν τῷ πρὸς τὸν μάρτυρα λόγος νέον τεχθεῖς, εἶ δεῖται τῶν γιγνομένων νοσοῦντι δὲ οὐκ ἐξῆν τοὺς λόγους ἰδοῦναι καὶ διὰ ταῦτα δὴ μὴ κεκαθαρωμένος οὐ τὸ νῦν ἔχον ἦκε, μὴ φανείς οὕτως ἔχων λυπήση τοὺς ἐν ὑμῖν Ἕλληνας. Τὸ χωρίον αὐτό, ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, εὐρισκομένου εἰσέτι ἐν Κωνσταντινουπόλει, πρὸς τὸν πατέρα του εἰς Θεσσαλονίκην¹, εἶναι, νομίζω, σαφές. Ὁ Καβάσιλας διμλεῖ περὶ ἐνὸς λόγου πρὸς τὸν μάρτυρα γραφέντος ἐκ νέου (= νέον τεχθεῖς), τὸν ὅποιον ἡμῶς, λόγῳ ἀσθενείας του, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπεξεργασθῆ λογοτεχνικῶς καὶ, ἐπειδὴ δὲν θέλει νὰ προκαλέσῃ τὰς ἐπικρίσεις τῶν ἀρχαιομαθῶν λογίων τῆς Θεσσαλονίκης, δὲν τὸν στέλλει ἀκόμη. Ἐπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν ἀντελήφθησαν τὸ χωρίον καὶ ὁ R. Guiland² καὶ ὁ P. Enepekides³, ἀμφότεροι δὲ ὡς μάρτυρα ἀντελήφθησαν τὸν Ἅγιον Δημήτριον καὶ συνέδεσαν τὰς φράσεις αὐτὰς τοῦ Νικολάου Καβάσιλα πρὸς τὸ γνωστὸν ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Θ. Ἰωάννου «Προσφώνημά» του⁴. Κατὰ ταῦτα αἱ προσφάτως διατυπωθεῖσαι παρατηρήσεις τοῦ I. Ševčenko δέον νὰ θεωρηθῶσιν ἐσφαλμέναι: «The λόγος in need of polishing is not the reedited Praise of St. Demetrius. It is a writing on a martyr with the epithet νέος. Such a text exists among Cabasilas' writings. This is the Eulogy of St. Andreas the Young of Jerusalem»⁵. Ἐφορμὴν εἰς τὸ λάθος αὐτὸ ἔδωκε μία γραμματικὴ παρανόησις (διότι τὸ νέον εἶναι ἐπιρρηματικὸς προσδιορισμὸς εἰς τὸ τεχθεῖς καὶ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει μὲ τὸ μάρτυρα) καὶ μία ἀπροσεξία διὰ τὴν σημασίαν τῆς λέξεως ὁ μάρτυς εἰς κείμενον Θεσσαλονικέως λογίου. Ὅπου εἰς τὰ κείμενα τῶν λογίων τῆς Θεσσαλονίκης γίνεται λόγος περὶ τοῦ μάρτυρος, ἄνευ εἰδικωτέρου χαρακτηρισμοῦ, ἐννοεῖται πάντοτε ὁ Ἅγιος Δημήτριος.

Ἄλλὰ καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν Guiland καὶ Enepekides, ὅτι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Νικολάου Καβάσιλα ἀναφέρεται εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Θ. Ἰωάννου ἐκδοθὲν «Προσφώνημα», χρειάζεται καὶ αὐτὴ ἀναθεώρησιν. Διότι ὅτε ἔγραψε τὴν ἐπιστολὴν αὐτὴν ὁ Καβάσιλας, εἶχεν ἤδη στείλει τὸ «Προσ-

¹ P. Enepekides, Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Cabasilas, BZ 46 (1953) 32.

² R. Guiland, La correspondance inédite de Nicolas Cabasilas, BZ 30 (1929/1930) 98. ³ Ἐνθ' ἄν.

⁴ Θεοφ. Ἰωάννου, Μνημεῖα ἀγιολογικά, Βενετία 1884, σ. 67-114.

⁵ I. Ševčenko, Nicolaus Cabasilas' correspondence and the treatment of late byzantine literary texts, BZ 47 (1954) 56 κέ.

φώνημα» εἰς τὸν πατέρα του. Πράγματι, εἰς τὴν ἀμεσῶς προηγουμένην ἐπιστολὴν τοῦ ὁ Καθάσιλας ἔγραψε πρὸς τὸν πατέρα του: ὄν δὲ τῶν ἦσα παιῶνα Δημητρίῳ τῶ καλῶ, σοῦ κελεύοντος ἦκει¹. Ὁ Καθάσιλας συνεχίζει τὴν ἐπιστολὴν του αὐτὴν ἐκφράζων τοὺς φόβους του διὰ τὰς κρίσεις καὶ τῶν Θεσσαλονικέων λογίων καὶ τοῦ κύκλου τῶν μαθητῶν καὶ φίλων τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου. Ὅτι δὲ εἶχε λόγους νὰ ἀνησυχῇ, γίνεται σαφὲς ἀπὸ τὴν ἀγανάκτησιν τῶν Θεσσαλονικέων διὰ τὸν παράτολμον ἰσχυρισμὸν εἰς τὸ «Προσφώνημα», ὅτι ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἶναι ἀνώτερος καὶ τοῦ Ἰωάννου Προδρόμου. Τὴν ἀγανάκτησιν αὐτὴν τὴν ἀνεκοίνωσεν εἰς τὸν Νικόλαον Καθάσιλαν ὁ θεὸς τοῦ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Νεῖλος: *Περὶ τὴν ἔννοιαν τῶν συγγραμμάτων σου, ἣν ἐν αἰτίαις ποιοῦνται τινές, ἤλθεν ἡ τούτων φήμη γίνωσκε καὶ ἕως ἡμῶν καὶ ἠρώτησα ἐπὶ τινι ἡ μέμψις καὶ ἤκουσα τὴν σύγκρισιν εἶναι τὴν ἐνοχλοῦσαν αὐτούς. Δείκνυται γὰρ ἐκ τοῦ λόγου μείζονα εἶναι τοῦ Προδρόμου τὸν μυροβλήτην². Ἡ σύγκρισις τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τοῦ Ἰωάννου γίνεται εἰς τὴν § 41 τοῦ ὑπὸ τοῦ Θ. Ἰωάννου ἐκδοθέντος «Προσφωνήματος», ἡ ὁποία κλείει διὰ τῆς φράσεως: *Οὕτως ἄρα καὶ τῶ τῶν ἀνθρώπων μεγίστω, τὰ μὲν τῶν ἴσων μειόσχεν, τὰ δὲ καὶ νεώτερον³.**

Κατὰ ταῦτα ὁ πρὸς τὸν μάρτυρα λόγος, ὁ νέον τεχθεῖς, πρέπει νὰ εἶναι ἐν ἄλλο «Προσφώνημα» τοῦ Νικολάου Καθάσιλα, γραφὴν ἔπειτα ἀπὸ τὰς ἐπικρίσεις τῶν Θεσσαλονικέων λογίων. Τὸ δεύτερον αὐτὸ «Προσφώνημα» διεσώθη καὶ ἐδημοσιεύθη προσφάτως ὑπ' ἐμοῦ⁴. Εἰς τὸ δεύτερον αὐτὸ ἐγκώμιον ὑπάρχουν ἐν συνόψει ἕλαι σχεδὸν αἱ ἔννοιαι τοῦ πρώτου, ἐκτὸς ἀπὸ μίαν, τὴν ρητὴν σύγκρισιν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου μὲ τὸν Ἰωάννην τὸν Προδρόμον. Αὐτὴν τὴν φορὰν ὁ Νικόλαος Καθάσιλας ἐπρόσεξε περισσότερο καὶ ἐνῶ δὲν ἐμείωσε καθόλου τὸν πανηγυρικὸν τόνον τοῦ «Προσφωνήματος», ἀπέφυγεν ὅμως νὰ προκαλέσῃ τοὺς αὐστηροὺς λογίους τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ «Προσφώνημα» αὐτὸ ἔχει ἐπίσης καὶ μερικὰς φραστικὰς ἀνωμαλίας, αἱ ὁποῖαι καὶ τὸν ἐκδότην του ἐταλαιπύρησαν. Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Καθάσιλας τὸ εἶχεν ἤδη σημειώσῃ εἰς τὴν πρὸς τὸν πατέρα του ἐπιστολὴν. Ἄλλ' ἐνῶ εἶχεν ὑποσχεθῆ ὅτι θὰ τὰς ἐξωμάλυε, φαίνεται ὅτι τελικῶς ἔστειλε τὸ κείμενον ἀνευ διορθώσεων καὶ ὑπὸ τὴν ἀτελῆ αὐτὴν μορφήν ἔφθασε μέχρις ἡμῶν.

ΒΑΣ. ΑΑΟΥΡΔΑΣ

¹ *Enepekides*, ἐνθ' ἀν. σ. 31.

² Σπ. Π. Λάμπρου, Ἀναγραφὴ ἔργων Νικολάου Καθάσιλα καὶ Δημητρίου Κυδωνῆ ἐν τῷ Παρισιακῷ κώδικι 1213, ΝΕ 2 (1905) 305.

³ Ἰωάννου, ἐνθ' ἀν. σ. 110.

⁴ ΕΒΖ 22 (1952) 99-105. Πρβ. καὶ τὸ Ἰπόμνημα, σ. 106-109.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΣΗΜΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΛΕΞΕΩΣ «ΘΕΜΑ»

Εἰς ἀνακοίνωσίν μου, γενομένην ἐν τῷ ἐν Θεσσαλονίκῃ Θ' Βυζαντινολογικῷ συνεδρίῳ, περὶ τῆς σημασιολογικῆς ἐξελιξέως τοῦ γνωστοῦ βυζαντινοῦ ὄρου «θέμα», καὶ δημοσιευθεῖσαν ἐν τῷ «Κανισκίῳ Φαίδωνι Ι. Κουκουλέ» (σ. 392-394) εἶδειξα, νομίζω, ἐπαρκῶς ὅτι ἡ λέξις προήλθεν ἐκ τῆς λέξεως *θέτω*, ἣτις ἤδη παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς, ὅπως καὶ σήμερον ἐν Κρήτῃ καὶ Δωδεκανήσῳ, εἶχε λάβει τὴν σημασίαν τοῦ *κατακλίνομαι, κοιτάζομαι*. Κατὰ ταῦτα ἡ λέξις *θέμα* ἀρχικῶς ἐδήλου τὸν τόπον τῆς κατακλίσεως τῶν στρατιωτῶν, ἤτοι τὸν στρατῶνα, καὶ ἀκολούθως γενικώτερον τὸν τόπον, τὴν γεωγραφικὴν περιοχὴν τῆς διαμονῆς τῶν καθ' ἕκαστον στρατιωτικῶν σωμάτων. Ἐσημαίωσα ὁμῶς ὅτι ἡ λέξις μὲ τὴν σημασίαν ταύτην, τὴν τῆς *κλίσης*, τῆς *κοίτης*, δὲν ἐσημειώθη μέχρι σήμερον, δὲν εἶναι ὁμῶς καθόλου ἀπίθανον κάπου νὰ εὑρεθῇ. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη δύναμαι νὰ εἶπω σήμερον ὅτι ἠλήθευσεν.

Ὁ συντάκτης τοῦ Λογογραφικοῦ ἀρχείου κ. Δημ. Β. Οἰκονομίδης κατόπιν ἐρωτήσεώς μου μὲ ἐπληροφόρησεν ὅτι ἐν τῷ Ἀρχεῖῳ τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ ὑπὸ τὸ λῆμμα *θέμα* εὑρίσκεται ἡ λέξις *βουϊδόθεμα* μὲ τὴν ἐρμηνείαν «τόπος κατάλληλος διὰ βοῦς». Ἡ λέξις προέρχεται ἐκ Κρήτης, ὅπου ἀκριβῶς τὸ ῥῆμα *θέτω* ἔχει τὴν σημασίαν τοῦ *κοιτάζομαι*. Ὅθεν *βουϊδόθεμα* σημαίνει κυρίως τόπον κατάλληλον πρὸς κοιτασμόν βοῶν καὶ κατόπιν γενικώτερον τὸν τόπον συναγελασμοῦ αὐτῶν. Ἡ λέξις δὲν ἀναγράφεται εἰς τοὺς ἐκδοθέντας τόμους τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ εἰς τὴν οἰκείαν θέσιν, προφανῶς διότι τὸ σχετικὸν δελτίον εὑρίσκεται κατατεταγμένον ὑπὸ τὸ λῆμμα *θέμα* καὶ οὐχὶ εἰς τὴν ἀλφαθητικὴν του σειρᾶν. Ἡ ἐν συνθέσει παρουσία τῆς λέξεως μαρτυρεῖ ἀσφαλῶς ὅτι ἀπῆντα κάποτε, ἂν δὲν ἀπαντᾷ καὶ σήμερον, καὶ καθ' ἑαυτήν.

ΣΤΙΑΠΩΝ Η. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

« X A P H »

Ἐρμηνεύοντας μερικὰ χωρία ἀπὸ τὰ χορικά τῆς «Ἐρωφίλης» (Ἑλληνικά 12, 1952/3, 148-151) ἐξήγησα τὴ *χάρη* μὲ τὸ «*ἰσχύς*», «*δύναμη*»: Α 592 *ἰόση ἔχου χάρη* (τὰ βρόχια), Α 649 *χάρη τοῦ δῶσε*, Β 527 *χάρη νὰ μὴ τῶν βλίψουσι τῶν δῶσε*. Τὰ δυὸ τελευταῖα ἀποτελοῦν ἐπίκληση (στὸν Ἐρωτα καὶ στὸν Δία) νὰ δώσῃ τὴ *χάρη*, τὴ δύναμη στὸν Πανάρετο καὶ στὴν Ἐρωφίλη νὰ κάμουν τοῦτο ἢ ἐκεῖνο. Στὴν ἴδια ἀκριβῶς περίπτωσι χρησιμοποιοῦται καὶ ἄλλοῦ ἢ λέξεσιν στὴν «Ἐρωφίλη»:

Zeū, κάμε νά το' ἀφουκροαιῆ, καί νά 'χου τόση χάρη
τὰ λόγια τῆς τὰ ταπεινά, συχώρεση νά πάρη (Δ 523/4)

Zeū, δῶσ' του χάρη, ἀπόκριση φρόνιμη νά τοῦ δώση (Δ 657)

Τὴν ἴδια σημασία τῆς «ἐσχύος», τῆς «δυνάμεως» συναντοῦμε καί σὲ
πολλὰ ἄλλα χωρία τῆς ἴδιας τραγωδίας:

τοῦ νοῦ τὸ οὐνηροῦσι

τ' ἀμμάτια, π' ἔχου νά θωροῦ χάρη ζγουραφισμένο
τὸ πρόμα ἀπὸν βρίσκεται οἶον ὀφθαλμὸ χωσμένο (Γ 130-2)

(τὰ μάτια τοῦ νοῦ ἔχουν τὴ χάρη, τὴ δύναμη, νά βλέπουν ἔ,τι δὲν μπο-
ροῦν νά δοῦν τὰ φυσικὰ μάτια),

δὲν εἶναι μορετὸ ποτέ· ποιός ἔχει τέτοια χάρη,
τὸν τζέλεγο [-σπουργίτη] νά κάμη αὐτὸ καί τὸ λαγὸ λιοντάρι·
(Δ 335/6)

τ' ὄνομα κείνο τοῦ παιδιοῦ, λέγω, τὸ ποιο' ἔχει χάρη
ζήση νά δώση τοῦ κυροῦ καί νά τοῦ τήνε πάρη (Δ 387/8)

τὰ πάθη μου δὲν ἔχουσι νά μὲ σκοιώσου χάρη (Ε 510)

(τὰ μάγια τῆς Ἀρμίντας)

τὰ ποιά ἔχει χάρη τὸ ραβδί τοῦτο τὸ χροουωμένο
νά κάμη ἀνήμπορα ζιμιὸ (Ἰντερμ. Π 15)

(μὲλᾶ ἡ Φορτόνα [Τύχη] καί λέει ἔτι τὸ χρυσὸ ραβδί ποῦ κρατᾶ ἔχει
τὴ δύναμη νά κάμη ἀνίσχυρα ἀμέσως τὰ μάγια τῆς Ἀρμίντας. Συνιστᾶ
ὅμως στοὺς καθαλιέρους νά μὴν πιοῦν νερὸ καί νά μὴ δοκιμάσουν φα-
γητὸ γιὰτὶ εἶναι φαρμακεμένα, καί τότε: τὸ ραβδί δὲ δ ὑ ρ ε ι τ α ι π λ ι ὸ
νά σᾶς ἐγλιτώση).

Τὰ χωρία αὐτὰ μᾶς βοηθοῦν νά δοῦμε τὴν πορεία τῆς σημασιολο-
γικῆς αὐτῆς μετάπτωσης. Γιατὶ τὸ χάρη διατηρεῖ στὰ περισσότερα παρα-
δείγματα καί τὴν ἀρχικὴ σημασία: «χάρισμα», χάρισμα ποῦ δόθηκε
ἀπὸ τὸ Θεό, ἐπομένως ἰκανότητα, δύναμη. Ἡ μετάπτωση ἦταν εὐκολο
νά γίνῃ, πρῶτα σὲ φράσεις ἕπως «μεγάλῃ ἡ χάρη τοῦ Θεοῦ», «μὲ τοῦ Θεοῦ
τὴ χάρη». Ἀρχικὴ σημασία βέβαια ἐδῶ εἶναι ἡ «θεία χάρις», ποῦ εὐκολα
ὅμως περνᾶ στὴ σημασία τῆς «δύναμης»: ἡ δύναμη τοῦ Θεοῦ (ποῦ ἔχει
ὁ Θεός), καί ὕστερα ἡ δύναμη ποῦ δίνει ὁ Θεός. Ἐτέλειωσα τ' ἀρχίγησα
μὲ τοῦ Θεοῦ τὴ χάρη γράφουν συχνὰ οἱ βιβλιογράφοι στὸ τέλος τῶν
βιβλίων. Ηρβ. καί Πράξ. Ἀποστ. 6,8 ἔπου παραλλάσσει στοὺς κώδικες
ἢ γραφῆ: Στέφανος πλήρης χάριτος καί πίστεως μὲ: πλήρης πίστεως
καί δυνάμεως.

Ὁ Ξανθουδίδης στὸ γλωσσάριο τῆς «Ἐρωφίλης» δὲν συμπεριέλαβε λήμμα «χάρη», καὶ στὸν «Ἐρωτόκριτο» δὲν καταχωρεῖ τὴν εἰδική, αὐτὴ σημασία, σημειώνει μονάχα: «ὅπως καὶ σήμερον, χάρις, χαρίσματα, προτερήματα (ἀνδρεία, εὐγένεια κτλ.)». Γιὰ τὴν εἰδική σημασία «προτερήματα» θὰ γίνῃ λόγος ἀμέσως παρακάτω. Ὁ Γ. Α. Μέγας στὸ γλωσσάριο τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» κοντὰ στὶς ἄλλες κοινὲς σημασίες τῆς λέξης *χάρη* («εὐχαριστία, παραχώρησις ἐξ εὐνοίας, μετωνυμικῶς ἀντὶ τοῦ ἐπὶ τοῦ Θεοῦ») ἐπαναλαμβάνει κι' αὐτὸς τὴ σημασία «προτέρημα· ἱκανότης, εὐσέβεια». Στὴ σημασία τῆς «ἱκανότητος» σημειώνει ὡς παράδειγμα τὸν στίχο 333:

*τὸ τέκνον ὁποῦ ἐκάμαμε δὲν εἶν' δική μας χάρη
ὁ Πλάστης μᾶς τὸ χάρισε· τώρα θὲ νὰ τὸ πάρῃ*

καὶ φαντάζομαι θὰ τὸν ἐρμηνεύῃ: τὸ γεγονὸς ὅτι ἀποκτήσαμε παιδί δὲν ὀφείλεται σὲ δική μας ἱκανότητα, ὁ Θεὸς μᾶς τὸ χάρισε, τώρα θέλει νὰ [ἦ] καὶ μόνο μὲ μελλοντικὴ σημασία: θὰ] τὸ πάρῃ. Δὲν εἶναι ὅμως ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὴ ἡ ἐρμηνεία. Τὸ χωρίο εἶναι γενικὰ δύσκολο νὰ ἐρμηνευθῇ: ἴσως ἡ *χάρη* νὰ ἔχη ἐδῶ τὴν ἀρχικὴ σημασία τοῦ «χαρίσματος» (εἶναι ἓνα χάρισμα, μιὰ *χάρη* ποὺ μᾶς παραχωρήθηκε, ποὺ δὲν εἶναι ὅμως δική μας, δὲ μᾶς ἀνήκει) ἢ καὶ τὴ σημασία τῆς «δύναμης» (δὲν εἶναι δική μας δύναμη, κάτι ποὺ μπορούμε νὰ τὸ κάμουμε ὅ,τι θέλουμε).

Στὸν στίχο πάλι 942 δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ποιὰ σημασιολογικὴ ἀπόχρωση ἔχει ἡ λέξη *χάρη*. Δὲν νομίζω ὅτι συμπίπτει ἀπόλυτα μὲ τὴ σημασία τῆς «εὐσέβειας», ποὺ σημειώνει ὁ Μέγας. Τὴ στιγμή ποὺ ὁ Ἀβραάμ εἶναι ἕτοιμος νὰ ἐκτελέσῃ τὴ θυσία, τὸν ἀναχαίττει ὁ Ἄγγελος μὲ τοὺς δυὸ στίχους 941/2:

*Ὡ Ἀβραάμ, τὴ μάχαιρα γιάγειρε στὸ φηκάρι,
τὸ ἀγγέλους ἐπερίσσεψε ἡ εἰδική σου χάρη.*

Ἴσως νὰ σημαίνει κι' ἐδῶ «δύναμη»: ἡ δύναμη (τῆς πίστεως σου), τὸ σθένος, ἡ εὐψυχία σου ἐπερίσσεψε τοὺς ἀγγέλους, φανερώθηκε ἀνώτερη καὶ ἀπὸ τῶν ἀγγέλων, — ἢ «πρότέρημα»: τὰ προτερήματά σου, οἱ χάρες μὲ τίς ὁποῖες σὲ προίκισε ὁ Θεός, εἶναι ἀνώτερες ἀπὸ τίς χάρες τῶν ἀγγέλων.

Ἐνα τρίτο χωρίο τῆς «Θυσίας», ποὺ δὲ σημειώνεται στὸ γλωσσάριο τοῦ Μέγα, ἔχει, νομίζω, πιὸ καθαρὰ τὴ σημασία τῆς «δύναμης»:

*Τοῦ δικαιοσύνης τὸ σπαθὶ φύλαξε στὸ φηκάρι,
πιάσε τὴν εὐοπλαγχία σου ποὺ ἔχει μεγάλη χάρη. (185/6)*

Ὁ Ἀβραάμ ἐδῶ ἀπευθύνεται στὸ Θεὸ καὶ τοῦ ζητᾷ νὰ ἐξασκίση ἐπάνω

του όχι τῆ δικαιοσύνη του, παρά τὴν εὐσπλαχνία του, ποὺ ἡ δύναμή της εἶναι μεγάλη. Ἡ σημασία εἶναι κοντὰ καὶ στὴν ἄλλη, τῆς «χάρης τοῦ Θεοῦ».

Τῆ λέξη μὲ τὴ σημασία «ἰκανότητα», «προτέρημα», τὴ βρίσκουμε συχνὰ στὸν «Ἐρωτώκριτο». Ἰπάρχουν πολλὰ χωρία ἔπου ἡ λέξη συνδυάζεται μὲ τὴ λέξη ἀντριά, εἴτε συμπλεκτικά: Β 567 *δίχως ἀντριά καὶ χάρη*, Β 753 *ἀντριά καὶ χάριν ἔχει*, Δ 1381 *ποῦ νά βῆς τόση δύναμη, τόσην ἀντριά καὶ χάρη*, εἴτε μὲ τὴ λέξη σὲ γενικὴ (ἐπεξηγηματικὴ ἢ τῆς ἰδιότητος): Β 160 *εἰς τῆς ἀντριᾶς τὴ χάρη*, Δ 1247 *μὲ τῆς ἀντριᾶς τὴ χάρη*, Δ 1478 *στῆς ἀντριᾶς τὴ χάρη*· πρβ. καὶ Δ 1737 *ἡ ἀντριά τῆς χάρης* (ἔπου ἔχουμε ἀσφαλῶς ἀναστροφή τῶν ἔρων ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς ὁμοιοκαταληξίας). Σὲ ἔλ' αὐτὰ τὰ παραδείγματα εἶναι, νομίζω, φανερὴ ἡ σημασία τῆς «ἰκανότητας», ἐδῶ πιδ συγκεκριμένα τῆς «τέχνης», δηλ. τῆς πολεμικῆς, τῆς τέχνης τῶν ἀρμάτων. Μιλῶντας π.χ. γιὰ τὸν Πιστόφορο Δ 288 λέει: ὁ ποιητῆς

καὶ τὸν ἄθον ἐκέρδεε μὲ τς ἀντριᾶς τὴ χάρη

καὶ ξέρουμε Β 137/8 πὼς τὸν ἄθθ θά τὸν κερδίση

*ὅποιος πλιά πλούσα κι' ὁμορφα κι' ἄξα θέλει προβάλει
καὶ βάλει τὸ κοντάρι του μὲ τέχνη στὴ μασκάλη.*

Ἔχουμε ἄλλωστε καὶ τὴ φράση ἀντριά καὶ τέχνη Δ 1568, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι συνώνυμη μὲ τὴν ἀντριά καὶ χάρη.

Τῆ σημασία αὐτὴ τῆς «τέχνης», τῆς «ἰκανότητας» ἔχει ἡ λέξη καὶ ἄλλοῦ: Β 672 *ς τούτην τὴν τέχνη ἄλλος κιανεὶς δὲν εἶχεν ἔτοια χάρη*. Ἡ σημασία αὐτὴ προήλθε βέβαια ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ «χάρισμα», ἔπως γίνεται φανερὸ σὲ ἐκφράσεις ἔπως: Δ 1982 *τοὶ χάρες, τοὶ παλληκαριεὶς καὶ τς ὁμορφιές του λέγα* = τὰ χαρίσματά του, τὶς ἰκανότητες, τὰ προτερήματά του. Πρβ. Α 557 *νά τραγουδήσουν τοῦ Ρηγός, τοὶ χάρες τως νά δείξουν*, καὶ πιδ φανερὰ ἀκόμα Α 549/50 (ὁ ἔρωτας κάνει)

*τὸ φοβιτσάρι ἄφοβο, πρόθυμο τὸν ὀκνιάρη,
κάνει καὶ τὸν ἀνάχαιτο νά ξέροη πάσα χάρη*

ἔπου ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε «τέχνη» («ἀρετὴ» στὴν ἀρχαία ἔννοια).

Τὴν ἴδια σημασία (ἰκανότητα, καὶ εἰδικότερα πρότέρημα) συναντοῦμε καὶ στ' ἀκόλουθα χωρία τῆς «Ἐρωφίλης»:

μ' ὄλον ἐτοῦτο οἱ τόσες

χάρες ὀπού 'δες εἰς αὐτὸν κι' οἱ ἀρετές κι' οἱ γνώσεις (Δ 297/8)

μὲ πλήσιες διάξες κι' ἀρετές καὶ χάρες στολισμένος (Δ 306)

— Καὶ ποιός, ἀφέντη μου, ἄκουσε στὸν ξραν τους μιὰ χάρη
 γιὰ νὰ μπορῆ νὰ πῆ ποτὲ κι' εἶν' ἄξιος νὰ μὲ πάρῃ;
 — "Οπου ἔν' τὰ πλοῦτη, οἱ ἀρετὲς κι' οἱ χάρες κατοικοῦσι
 (Δ 321—323)

καλὰ κι' ὁ κόσμος τοὶ τιμᾷ καὶ τς ἀτυχιῆς των κορῶσι
 χάρες . . . (Δ 327)

(ὅπου οἱ χάρες ἀντιτίθενται στὶς ἀτυχιῆς = πονηρίες, ἀνοησίες)

Καρπόφορε, τοὶ χάρες σου καλὰ ἔχω γνωρισμένα (Α 91)

Ἄπ' ὄσες χάρες Οὐρανὸς γῆ ἢ μορομένη φύση
 γιὰ στόλισιν ἐβάλληκε τ' ἀνθρώπου νὰ χαρίση (Γ 333/4)

Στὸ τελευταῖο παράδειγμα θὰ ἐρμηνεύαμε ἴσως καλύτερα: «ιδιότητες» ὡς τέτοια ιδιότητα (ἢ προτέρημα κατὰ τὸν Βασιλιᾶ πού μιλά) ἀναφέρεται ἢ «ἀδυνατὴ ἀποκοιᾶ». Στὸ δίστιχο πάλι τοῦ «Ἐρωτόκριτου»

Τοῦτος ἐμάλωνε καλὰ, μὰ ἔχε κακὴ μιὰ χάρη,
 ὀχθρεύετο κι' ἐζήλευε τὸ κάθε παλληκάρι (Β 1849/50)

ἡ λέξις ἔχει τὴ σημασία «ιδιότητα» ἢ (κακὴ ιδιότητα) «ἐλάττωμα». Ἄλλου ὅμως μέσα στὴν ἔννοια τῆς ιδιότητος ἢ ἰκανότητος ὑπερισχέει ἢ σημασία τῆς «δύναμης», πού προέρχεται βέβαια ἀπὸ τὴν πολεμικὴ ἰκανότητα καὶ τέχνη: Β 2259 μὴν ἐροθῆ ὀπίσω ὁ Κρητικὸς γιὰτ' ἔχει πλῆρα χάρη. Τὸ ἴδιο καὶ Β 1084 μ' αὐτῆνες οἱ λαβωματιῆς δὲν ἔχουνε τὴ χάρη, δὲν ἔχουν δύναμη, δὲν φέρνουν ἀποτέλεσμα, εἶναι «δίχως διάφορο» (στ. 1081).

Στοὺς στίχους Δ 141/2 τοῦ «Ἐρωτόκριτου»

δὲν εἶν' ἐπὰ μελλούμενα, μηδ' ὄνειρά ἔχου χάρη
 νὰ φέρουσι τὸν ἄνθρωπο σὲ βάσανα καὶ βάρη

δὲν ὑπάρχει, νομίζω, ἀμφιβολία πὼς ἡ Νένα μιλά γιὰ τὴ δύναμη πού ἔχουν τὰ ὄνειρα. Ἄπαντᾷ ἄλλωστε στὴν Ἄρετούσα πού μίλησε ἀκριβῶς γιὰ τὴ δύναμη πού ἔχει τὸ ὄνειρο νὰ προβλέπη ἔτι ἔχει νὰ πάθῃ ὁ ἄνθρωπος (119/120):

κι' εἶσι γιὰτ' ἔναι ἀθάνατο [τὸ ὄνειρο] τοῦ δόθη ἢ χάρη τοῦτη
 κι' εἶναι μεγάλο χάρισμα ἀπάνω σ' ἄλλα πλοῦτη,

ἰσχυρισμὸν πού τὸν ἀντικρούει ἡ Νένα καὶ μὲ τοὺς στίχους 137/138:

κι' ἂν τὰ ὄνειροφαντάσματα δύναμιν ἔχουν τόση,
 τί ξάζει τὸ φταξούσιο σιτὸν ἄνθρωπο κι' ἢ γνώση;

Νομίζω πὼς καὶ στὸ στίχο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ «Ἐρωτόκριτου»

τοῦ ἔροισα οἱ μπόρεςες καὶ τῆ φιλιᾶς ἢ χάρη (Α6)

ἡ *χάρη* λέγεται πάλι με τὴ σημασία τοῦ «δύναμη». Νὰ μιᾶ ὁ ποιητὴς κυριολεκτικὰ γιὰ τὴ «χάρη» ποὺ ἔχει ἡ φιλία, ἢ ἔστω γιὰ τὴν ἰκανότητα ἢ τὴν «τέχνη», φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανο. Ὁ Ξανθοῦδίδης (στὶς Σημειώσεις, σ. 378) τὸ ἐρμήνευσε «τῆς φιλίας τὰ δῶρα», δὲ μοῦ φαίνεται ὁμοίως εὐστοχη ἢ ἐρμηνεία. *Ἄλλωστε ἡ φιλία ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη τὴ σημασία τῆς φιλίας, παρὰ τῆς ἀγάπης, τοῦ ἐρωτικοῦ δεσμοῦ, ὅπως τόσο συχνὰ στὸ ποίημα καὶ ἀκόμα καὶ στοὺς ἀμέσως παρακάτω στίχους A 10 σὲ μιὰ φιλίαν ἀμάλαγη καὶ A 14 πάντα σ' ἀμάλαγη φιλία. *Ἄλλωστε μὲ τοὺς δυὸ στίχους A 5-6

καὶ τῶν ἀομάτων οἱ ταραχές, ὄχισητες καὶ τὰ βάρη,
τοῦ ἔρωτα οἱ μλόρεσες καὶ τοῦ φιλίας ἡ χάρη

ὁ ποιητὴς δηλώνει: τὰ δύο κύρια θέματα τοῦ ποιήματός του, ποὺ εἶναι οἱ μάχες καὶ ἡ ἀγάπη, ὁ ἔρωτας καὶ ἡ παλληκαριά, τὰ δυὸ πανάρχαια ποιητικὰ μοτίβα· δὲν ταίριαζε νὰ μιλήσῃ καὶ γιὰ τὴ φιλία, ποὺ εἶναι ὡς θέμα τοῦ ποιήματος δευτερεύον. *Ἐχομε λοιπὸν ἐδῶ ἓνα σχῆμα «ἐν διὰ δυσίν». Καὶ στὶς τυπικὲς φράσεις, π. χ. A 273 πολλὰ μεγάλη δύναμη, πολλὰ μεγάλη χάρη, A 608 εἶναι μεγάλης δύναμης, εἶναι μεγάλης χάρης, ἔχομε πάλι ἀσφαλῶς ἓνα σχῆμα «ἐν διὰ δυσίν», μιὰ ἐπανάληψη τῆς ἴδιας ἔννοιας στὰ δυὸ ἡμιστίχια, πρᾶμα τόσο σύμφωνο μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ δημοτικοῦ στίχου.

*Ἐπάρχει καὶ ἓνα ἄλλο χωρίο στὸν «Ἐρωτόκριτο» ὅπου ἡ χάρη ἔχει ἀναμφισβήτητα τὴ σημασία «δύναμη». Στὴν ἀρχὴ τοῦ E ὁ Βασιλιάς νομίζει πῶς ὁ Ἐρωτόκριτος ἔχει σκοτωθῆ καὶ τὸν θρηνεῖ γιὰ πεθαιμένον. Σὲ μιὰ στιγμή ὅμως αὐτὸς «δαμάκι συνηφέρνει», κι' ὁ ποιητὴς μᾶς ἐξηγεῖ τί εἶχε συμβῆ καὶ τὸν εἶχαν νομίζει νεκρόν, E 27-30:

γιατὶ τὸ αἷμα *κ τοὶ πληγὲς τόσο πολὺν ἐβγήκε
ποὺ λιγωμάρα τοῦ ἔφερε κι' ὀλόκουγιον τὸν ἔφηκε,
καὶ τ' ἄλλον αἷμα τοῦ κορμιοῦ, ποὺ ἔτον ἀπομονάρι,
ἦτον τριγύρω τοῦ καρδιάς νὰ τοῦ πληθαίν' ἡ χάρη

δηλ. τόσο πολὺ αἷμα εἶχε χάσει ἀπὸ τίς λαθωματιᾶς στὴ μονομαχία, ποὺ εἶχε λιποθυμῆσει καὶ ἦταν κρύος, παγωμένος, γιὰτὶ καὶ ὅσο λίγο αἷμα τοῦ εἶχε ἀπομείνει μαζεύτηκε ὅλο γύρω ἀπὸ τὸ μέρος τῆς καρδιάς γιὰ νὰ τοῦ πληθαίν' ἡ χάρη, ποὺ βέβαια τίποτ' ἄλλο δὲν μπορεῖ νὰ σημαίῃ παρὰ νὰ τῆς πληθαίῃ, νὰ τῆς ἀξάνῃ τὴ δύναμη· τὸ αἷμα μαζεύτηκε γύρω στὴν καρδιά γιὰ νὰ τὴ δυναμώσῃ.

*Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν «Ἐρωτόκριτο», τὴν «Ἐρωφίλη» καὶ τὴ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ», βρίσκω τὴ χάρη μὲ τὴ σημασία «δύναμη» καὶ σὲ ἄλλα κρητικὰ κείμενα, σύγχρονα ἢ καὶ παλαιότερα:

Γύπαρης B 201-204 (Κρικράς):

*Χόρτα, οί άνθού σας σήμερο παίρνουσι τόση χάρη
 μόσκο νά δρώνονν τὸ ταχὺ κι' ἀργὰ μαργαριτάρι
 καὶ τοὺς νεκροὺς νά γέρονουσι καὶ νά τοὺς ἀνασταίνου
 καὶ πλιὰ παρὰ τὸν μπάλαμο πάσα πληγὴ νά γυαίνου.*

Φαλιέρος, «Ἐρωτικὸν ἐνύπνιον» στ. 49 (Γ. Θ. Ζώρας, Κρητικά Χρονικά 2, 1948, ἀνάτ. σ. 40):

γιὰ νά μοῦ δώσης χάριτα, θάρρος γιὰ νά κεοδέσω

Αὐτόθ. στ. 42:

Λέγει με: Αὐτὸς ἐν' ὃ Ἔρωτας, ὁποῦ ἔχει τόση χάρη

Δεφράνας, Λόγοι διδακτικοὶ στ. 641-642 (γιὰ τὸν Σαμφών):

*διὰτὶ σ' αὐτῆνα τὰ μαλλιά εἶχε μεγάλην χάριν,
 τὴν ἔβλεψιν καὶ παίδενου, κι' ἦτινε παλληκάριν.*

Καὶ ἀπὸ μεταγενέστερο κείμενο: Κατσαῖτης, Ἰφιγένεια, Ἀφιέ-
 ρωση στ. 3-4 (Κριαρᾶς):

*γιατὶ τὸ δέντρο σιὸν ἱσκιὸ δὲν ἔχει χάρη τόση
 καὶ προκοπὴ τς ἴδιους καρποὺς ποὺ κάνει νά μειώση*

ὅπου καὶ ὁ Κριαρᾶς στὸ γλωσσάριο ἐρμηνεύει «δύναμη».

Τὰ παραδείγματα αὐτὰ θὰ μπορούσαν εὐκολὰ νά πολλαπλασιαστούν.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ